

КРАСНОКУТСЬКИЙ О. В.,
здобувач кафедри кримінології
і кримінально-виконавчого права
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 343.8 (477)

ПОНЯТТЯ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИХ МЕХАНІЗМІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЗАСУДЖЕНИХ

У статті розглянуто питання про поняття міжнародних механізмів реалізації прав засуджених. Вивчено співвідношення вказаного правового феномена з такими поняттями, як стандарт, гарантія та механізм правового регулювання. Наведені специфічні риси міжнародних механізмів реалізації прав засуджених і сформульоване визначення цього поняття.

Ключові слова: механізм забезпечення, механізм реалізації, міжнародний стандарт, гарантії прав засудженого, міжнародні механізми правового регулювання.

В статье рассмотрен вопрос о понятии международных механизмов реализации прав осужденных. Изучено соотношение указанного правового феномена с такими понятиями, как стандарт, гарантия и механизм правового регулирования. Приведены специфические черты международных механизмов реализации прав осужденных и сформулировано определение этого понятия.

Ключевые слова: механизм обеспечения, механизм реализации, международный стандарт, гарантии прав осужденного, международные механизмы правового регулирования.

The article deals with the concept of international mechanisms for the implementation of the rights of convicts. The correlation of the indicated legal phenomenon with such concepts as standard, guarantee and mechanism of legal regulation is studied. Specific features of international mechanisms of realization of rights of convicts are given and the definition of this concept is formulated.

Key words: security mechanism, mechanism of implementation, international standard, guarantees of the rights of the convicted person, international mechanisms of legal regulation.

Вступ. Україна декларує основним напрямом у державному управлінні й розвитку суспільних відносин пріоритет прав людини та громадянина. Стаття 3 Конституції передбачає, що права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження й забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

Так законодавець установлює соціальну сутність держави. Саме тому забезпечення прав людини є стратегічним і незмінним пріоритетом України. І якщо з установленням прав зазвичай складнощів не виникає, то з гарантіями й механізмами забезпечення можливостей реалізації таких прав проблеми існують.

Ці проблеми притаманні всім суспільним відносинам. Що ж до відносин у сфері виконання кримінальних покарань, то вони взагалі знаходяться у плачевному стані. Це ро-

зуміють навіть у Міністерстві юстиції України. Концепція державної політики у сфері реформування Державної кримінально-виконавчої служби України вказує, що чинна система виконання кримінальних покарань і попереднього ув'язнення, побудована ще за радянських часів, не відповідає сучасному рівню соціально-економічного розвитку суспільства та принципам гуманізму й поваги до прав і свобод людини в процесі виконання покарань. І однією з ключових проблем у діяльності з виконання кримінальних покарань є забезпечення прав і свобод засуджених.

Кримінально-виконавча служба побудована й, власне кажучи, існує навколо засудженого. Але з незрозумілих причин саме цей суб'єкт залишався й залишається найбільш безправним та обмеженим у кримінально-виконавчих правовідносинах. Інколи складається враження, що кримінально-виконавчі правовідносини взагалі існують лише для виправдання необхідності нести бюджетні витрати на фінансування персоналу та майна кримінально-виконавчої служби й завдань позитивного впливу на засуджену особу на вирішують.

Саме тому вкрай актуальним є питання визначення й забезпечення прав засудженого. На сучасному етапі, коли Україна намагається долучитися до різноманітного позитивного досвіду впливу на суспільні відносини розвинутих країн Західної Європи, вивчення міжнародно-правових механізмів забезпечення прав засуджених є своєчасним, обґрунтованим і корисним для вітчизняної правозастосовної практики. І це питання вивчається багатьма вітчизняними та закордонними вченими, такими як К. Автухов, І. Богатирьов, О. Колб, О. Лосодед, М. Романов, А. Степанюк, І. Яковець. Але кожен із указаних фахівців, як правило, розглядає не стільки механізми реалізації й забезпечення прав засуджених, скільки міжнародні стандарти поведіння із засудженими та шляхи й перспективи їх утілення у вітчизняну правозастосовну практику.

Постановка завдання. Завдання, яке ми ставимо для вирішення в статті, обмежується наданням обґрунтованого визначення поняття міжнародно-правових механізмів забезпечення прав засуджених. Ми вважаємо, що визначення цього поняття має бути першим кроком у формуванні свідомої й послідовної політики у сфері виконання кримінальних покарань, оскільки воно дасть змогу окреслити коло наукового, юридичного та нормативного пошуку відповіді на питання про сутність і зміст міжнародно-правових механізмів забезпечення прав засуджених і їх інтеграцію у вітчизняну практику виконання кримінальних покарань.

Результати дослідження. Сьогодні міжнародні нормативно-правові акти встановлюють низку положень, головною спрямованістю яких є регулювання та забезпечення прав засуджених. Основними серед цих актів є Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання (документ, прийнятий ООН у 1984 році), Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями (документ, прийнятий ООН у 1955 році). Крім цих актів, які є актами, дія яких має міждержавний характер і розповсюджується на весь світ, існують акти регіональної спрямованості й сили, зокрема європейські нормативно-правові акти.

До європейських стандартів організації та правового регулювання виконання покарань належать Європейська конвенція з попередження катувань, нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження або покарання 1987 року; Європейські тюремні правила, оголошені рекомендацією № К (87) 3 Комітету Міністрів Ради Європи від 12 лютого 1987 року; Резолюція Комітету Міністрів Ради Європи про працю ув'язнених від 18 вересня 1975 року; Резолюція Комітету Міністрів Ради Європи про освіту в тюрмах від 13 жовтня 1989 року тощо.

У всіх зазначених документах установлені певні вимоги та правила, які передбачають забезпечення прав засуджених осіб. Якщо узагальнювати їх положення, то можна визначити, що найбільш важливими й, відповідно, уразливими з погляду можливих порушень є такі сфери життєдіяльності засуджених: побутові умови (приміщення, де тримаються засуджені, одяг і спальне приладдя); особиста гігієна; харчування; медичне обслуговування; дисципліна й покарання; засоби угамування; контакти із зовнішнім світом; відправлення релігійних обрядів засудженими; збереження майна засуджених; переміщення в'язнів; пільги та праця

засуджених; освіта й відпочинок засуджених. Як бачимо, стандартами охоплюється майже все життя засудженого в умовах ізоляції. Отже, міжнародні акти передбачають наповнення й уточнення положень правового статусу засудженого, акцентуючи увагу на тому, що становище засудженого під час відбування покарання повинно мати певні межі, виходити лише зі змісту і правової природи відповідного покарання й містити у своєму змісті гарантійні стандарти, які забезпечать особі людські умови тримання, ставлення та поведження.

Наведемо окремі вимоги, що містяться в Мінімальних стандартних правилах поведження із засудженими й розповсюджуються на осіб, засуджених до позбавлення волі. Наприклад, щодо приміщень, де тримаються засуджені, міжнародний документ визначає, що кожен засуджений повинен мати окрему камеру або кімнату, але в будь-якому випадку засуджені не повинні розміщуватися по дві особи в одній і тій самій камері або кімнаті. Усі приміщення, якими користуються в'язні, особливо спальні, повинні відповідати всім санітарним вимогам, причому належну увагу варто звертати на кліматичні умови, особливо на кубатуру цих приміщень, на мінімальну площу їх, на освітлення, опалення та вентиляцію. У приміщеннях, де живуть і працюють в'язні: а) вікна повинні мати достатні розміри, щоб в'язні могли читати і працювати при денному світлі, і повинні бути сконструйовані так, щоб забезпечувати доступ свіжого повітря, незалежно від того, є чи немає штучної системи вентиляції; штучне освітлення має бути достатнім для того, щоб в'язні могли читати і працювати без шкоди для зору. Санітарні вузли повинні бути достатні для того, щоб кожен в'язень міг задовольнити свої природні потреби, коли йому це потрібно, в умовах чистоти і пристойності. Кількість лазень і душових повинна бути достатньою для того, щоб кожен в'язень міг і був зобов'язаний купатися або приймати душ при температурі, яка підходить для цього клімату, і так часто, як цього вимагають умови загальної гігієни, з урахуванням пори року й географічного району, але в будь-якому випадку хоча б раз на тиждень у помірному кліматі. Кожному в'язневі треба забезпечити окреме ліжко відповідно до національних чи місцевих норм, забезпечене окремими постільними речами, які повинні бути чистими в момент видачі їх, підтримуватися в порядку й мінятися досить часто, аби забезпечувати їх чистоту. Зрозуміло, що це не всі стандарти, які стосуються побутового забезпечення засуджених. Ми навели лише деякі з метою продемонструвати юридичну техніку й особливість правового регулювання міжнародним актами виконання кримінального покарання у вигляді позбавлення волі та визначення стандартів поведження із засудженими.

Отже, нормативні акти визначають лише правила або параметри, яким повинні відповідати окремі сфери життєдіяльності й існування засуджених. Міжнародно-правове нормативне регулювання говорить що, але не дає відповіді на як. Саме тому вони називаються стандартами. Стандарт визначається як (від англ. standard – норма, взірць) взірць, еталон, модель, що приймаються за вихідні для зіставлення їх з іншими подібними об'єктами [1]. У п. 20 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про стандартизацію» визначено, що стандарт – нормативний документ, оснований на консенсусі, прийнятий визнаним органом, що встановлює для загального та неодноразового використання правила, настанови або характеристики щодо діяльності чи її результатів, спрямований на досягнення оптимального ступеня впорядкованості в певній сфері [2]. З огляду на ці визначення, атрибутивними ознаками поняття «стандарт» є те, що стандарт – це нормативний документ. Друге – це те, що стандарт оснований на консенсусі, тобто йдеться про те, що нормативний документ є результатом компромісу, який забезпечує найбільш ефективну та дієву організацію відповідної діяльності.

Як зазначено в Попередніх зауваженнях Мінімальних стандартних правил поведження з в'язнями, правила, наведені нижче, не мають на меті детально описати взірцеву систему пенітенціарних установ, а призначені лише для того, щоб на основі загальновизнаних досягнень сучасної думки й із урахуванням найзадовільніших у наш час систем викласти те, що зазвичай вважається правильним із принципового та практичного поглядів у галузі поведження з в'язнями та в управлінні установами. З огляду на розмаїття юридичних, соціальних, економічних і географічних умов, зрозуміло, що не всі правила можна застосувати

повсюди й водночас. Вони повинні, однак, покликати до життя постійне прагнення до подолання практичних труднощів, що стоять на шляху до їх здійснення, оскільки загалом відбивають ті мінімальні умови, котрі Організація Об'єднаних Націй вважає прийнятними. З іншого боку, вони охоплюють поле діяльності, де громадська думка постійно йде вперед. Вони не мають на меті перешкоджати проведенню експериментів і введенню нової практики, які були б сумісні з викладеними в них принципами і спрямовані на досягнення окресленої в них мети [3].

Щодо механізму досягнення сформульованих стандартів, то, як указано вище, Правила Мандели визначають, із їх загального змісту випливає, що в кінцевому підсумку кожна держава сама визначає ті засоби і шляхи, за допомогою яких стандарти поведінки з в'язнями повинні бути втілені в практичну діяльність, але всі такі намагання і прагнення повинні ґрунтуватися на найбільш прогресивних гуманістичних цінностях. Але самі по собі конкретні засоби та механізми забезпечення дотримання цих Правил цілком можуть бути різними й навіть зрозумілим буде відступлення від вимог Правил, якщо такі відступлення загалом підкорені меті дотримання та забезпечення прав і свобод засуджених осіб. І це зрозуміло, оскільки уніфікувати механізми реалізації норм, що забезпечують права засудженого, дуже важко, зважаючи на культурні, юридичні, морально-етичні та фінансові особливості й можливості різних держав. Крім цього, складність і небажаність уніфікації механізмів можна пояснити ще й тим, що, обернувшись на імператив, такі правила ускладнять їх застосування і призведуть до численних протиріч і порушень з боку органів, які їх будуть застосовувати.

Але для нас цікавим є те, що зміст міжнародно-правових актів демонструє наявність чіткої межі між стандартом і механізмом його реалізації. На розрізнення вказує положення щодо можливості різного застосування норм міжнародних актів кожною з держав, які приєдналися до відповідної конвенції.

Для з'ясування сутності і змісту поняття «механізм» потрібно звернутися до поняття «гарантія» і прослідкувати його зв'язок із розглянутим вище поняттям стандарту.

Гарантія – це засоби, закріплені в нормативно-правових актах, які передбачають можливість здійснення та захист прав, свобод і законних інтересів особи [4, с. 583]. Інше джерело встановлює, що юридичні гарантії (фр. *garantie* – порука, умова, забезпечування чого-небудь) – законодавчо закріплені засоби охорони суб'єктивних прав громадян та організацій, способи їх реалізації, а також засоби забезпечення законності й охорони правопорядку, інтересів особистості, суспільства та держави [5].

Виходячи з наведених визначень, можемо дійти висновку, що поняття стандарту й гарантії в юридичному сенсі не мають прямого зв'язку та можуть бути поєднані в одну смислову конструкцію якраз за допомогою утворення відповідного механізму, який матиме на меті створити умови й можливості для використання та реалізації гарантій. І саме тому, звертаючи увагу на кримінально-виконавчі правовідносини, ми можемо стверджувати, що наявність стандарту, спрямованого на забезпечення прав засуджених, викликає потребу в створенні механізмів, які здатні створити належні умови для реалізації стандарту.

Вітчизняне кримінально-виконавче законодавство має такі механізми забезпечення прав засуджених: право засудженого на короткочасні виїзди за межі установи; право засудженого на отримання побачень; право засудженого на листування, подання заяв, пропозицій, скарг і звернень тощо. Але є у вітчизняному законодавстві й інститути, які не мають механізмів їх реалізації. Такими інститутами є майже всі інститути, пов'язані із заходами ресоціалізації засуджених, виховною роботою з ними, відправлення ними релігійних ритуалів, отримання медичної допомоги тощо. І хоча стосовно окремих інститутів, указаних вище, прийняті нормативно-правові акти, все ж таки стан регулювання механізмів і забезпечення відповідних правовідносин залишається незадовільним. І, як ми бачимо, те саме можна стверджувати щодо міжнародних стандартів.

Видається, що відповідь на питання: чому такий стан продовжує існувати, багато в чому лежить у площині формулювання визначення поняття механізму забезпечення прав засудженого загалом і міжнародно-правового механізму зокрема.

Зазвичай у юридичній науці користуються усталеним словосполученням «механізм правового регулювання», до змісту якого включають сукупність правил поведінки, яка дає змогу досягати мету відповідних правовідносин і конкретних цілей, що ставлять перед собою суб'єкти таких правовідносин. Поняття механізму правового регулювання ретельно вивчено в науці, має розмаїття визначень. Механізмом правового регулювання називають систему юридичних засобів, способів і форм, за допомогою яких нормативність права переводиться в упорядкованість суспільних відносин, задовольняються інтереси суб'єктів права, встановлюється та забезпечується правопорядок [6, с. 498].

Наведемо ще кілька визначень, щоб виділити ознаки, які повторюються і про які в такому випадку можна вести мову як про суттєві, атрибутивні ознаки.

Механізм правового регулювання, відповідно до іншого визначення, – це сукупність правових засобів, за допомогою яких поведінка суб'єктів суспільних відносин приводиться у відповідність до вимог і дозволів, що містяться в нормах права [7, с. 220].

Цікавим є визначення, наведене Р. Шишкою та О. Шишкою. Вони пишуть, що механізм правового регулювання – це взята в єдності система правових засобів, способів, форм, за допомогою яких здійснюється результативне врегулювання суспільних відносин, задовольняються інтереси суб'єктів права, встановлюється й забезпечується правопорядок [8, с. 221]. Автори виокремлюють елементи механізму та, що є найбільш важливим, відзначають зв'язок між механізмом правового регулювання й механізмом забезпечення певних прав. Ця обставина є дійсно важливою, оскільки категорії «механізм правового регулювання» та «механізм забезпечення права» не є, на нашу думку, тотожними. Ми вважаємо, що механізм правового регулювання є більш узагальненим поняттям, яке охоплює своїм змістом низку правових норм, що визначають правила поведінки, порядок реалізації цих правил, шляхи забезпечення й захисту обов'язків і прав, які випливають із правил поведінки. Ми знаходимо підтвердження нашим думкам у вказаній праці Р. Шишки та О. Шишки. Науковці, зокрема, вказують, що підсистемами такого механізму (*механізму правового регулювання – О. К.*) є механізм реалізації, який включає заходи, спроможні створити умови для реалізації прав і свобод людини.

Недоліком наведеного визначення вважаємо обраний авторами спосіб визначення. Ми ведемо мову про те, що механізм правового регулювання науковці визначають через категорію «врегулювання», відмічаючи, що механізм являє собою засоби, які «здійснюють результативне врегулювання». Уважаємо, що автори статті вдалися до такої логічної помилки, як коло у визначенні (лат. *circulus in definiendo*), визначаючи нове поняття через самого себе. Для формулювання послідовного та логічного поняття необхідно в дефініції уникнути повторюваності понять, що визначають.

Але розрізнення двох категорій – механізму правового регулювання й механізму реалізації – дає змогу виявити елементи механізму реалізації. Якщо ми ведемо мову про механізм правового регулювання, то тут найбільш важливими є елементи, спрямовані на організацію самого порядку правового впливу з боку нормативних актів на суспільні відносини. І до них у науці найчастіше зараховують норми права, правовідносини й акти застосування норм права. Звертаючи увагу на механізм реалізації прав, ми як основні елементи визначаємо процесуальні норми та спеціальні засоби (спеціально уповноважені органи або посадові особи, незалежні експерти, судові органи, спеціальні інститути, треті особи тощо), існування або діяльність яких безпосередньо пов'язані зі створенням специфічних умов для реалізації специфічних правовідносин. Уважаємо, що у випадку визначення елементів механізму реалізації прав недоцільно знову виокремлювати як окремий елемент правовідносини, оскільки вони є елементом механізму правового регулювання загалом і повною мірою розповсюджують свою атрибутивність і для механізмів реалізації, не будучи специфічним елементом для цієї підсистеми механізмів.

Отже, можемо підсумувати, що правова природа таких категорій, як стандарт і гарантія, обов'язково породжують існування механізму правового регулювання і як його підсистеми, спрямованої на можливість реального втілення відповідного права, – механізму

реалізації права. Останній, у свою чергу, має специфічні риси й елементи, які зумовлюють можливість вести мову про цей феномен як про окрему правову категорію, що має зворотний регульовальний вплив на механізм правового регулювання. Цей зворотний вплив породжує необхідність прийняття спеціальних норм, основним завданням яких є упорядкування правовідносин так, щоб створити реальні умови для досягнення правового ефекту в реалізації прав конкретного суб'єкта правовідносин.

Спираючись на наведені вище умовиводи, можемо надати визначення поняття механізму реалізації прав. Ми вважаємо, що механізм реалізації прав – це сукупність спеціальних процесуальних норм та інших спеціальних засобів, які створюють реальні умови для застосування норм матеріального права і спрямовані, в кінцевому підсумку, на досягнення максимального правового ефекту від установлених прав особи.

Отже, основними ознаками механізму реалізації прав є процесуальні забезпечувальні норми (інші засоби, як правило, в особі спеціальних органів або інститутів), мета цих норм, яка має бути спрямована на створення «режиму сприяння» для реалізації відповідного права, і юридична техніка їх виконання. Саме друга ознака є вирішальною, оскільки від якості юридичної техніки залежить те, наскільки механізм реалізації права буде доступним і дієвим.

Тепер повернемося до міжнародно-правового регулювання прав і правового статусу засуджених і спробуємо отримане визначення механізму реалізації прав застосувати до міжнародних норм і правил.

Зі змісту міжнародних актів, як ми вказували вище, вбачається, що саме національні правові системи, виходячи із соціальних, культурних, правових і фінансових можливостей, повинні сформулювати відповідні правила, які створять умови для забезпечення реалізації стандартів поведінки із засудженими. Отже, автори відповідних міжнародних документів розмежовують юрисдикції міжнародного нормотворця і правозастосовувача й національних суб'єктів. Аналогічно розмежовуються й механізми реалізації прав засуджених. Загальновідомим є правило, згідно з яким міжнародні інституції, діяльність яких пов'язана із захистом і підтриманням прав, зокрема, засуджених, можуть узяти участь у вирішенні питання про реалізацію прав засудженого виключно у випадках вичерпання відповідним суб'єктом (у нашому випадку засудженого) всіх національних засобів впливу та врегулювання. Стаття 35 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод визначає умови прийнятності заяв про порушення Конвенції й указує, що суд може брати справу до розгляду лише після того, як було вичерпано всі національні засоби юридичного захисту згідно із загальновизнаними принципами міжнародного права й упродовж шести місяців від дати постановлення остаточного рішення на національному рівні [9]. Наявність такої преюдиції вказує, по-перше, на те, що міжнародна спільнота поважає національні правові системи, по-друге, впевнена в їх здатності вирішувати внутрішні спори та суперечності. З іншого боку, ця умова вказує також на те, що міжнародні механізми реалізації прав засуджених мають невелику розгалуженість, передбачають певний високий інстанційний рівень розгляду спірних ситуацій.

Треба також додати, що рішення, прийняті із застосуванням міжнародних механізмів реалізації прав, зокрема, засуджених, передбачають їх виконання відповідними національними органами, юрисдикція яких розповсюджуються на конкретні правовідносини. Отже, останнє слово все одно залишається за національними інституціями. Це є також особливістю міжнародних механізмів забезпечення прав засуджених.

Висновки. Виходячи з викладеного, вважаємо, що міжнародні механізми реалізації прав засуджених можна визначити як спеціальні засоби впливу на кримінально-виконавчі правовідносини, передбачені міжнародними нормативно-правовими актами, які мають на меті створення умов для максимально ефективної реалізації прав засудженого й застосовуються, як правило, після використання всіх національних засобів.

Обґрунтувати наведене визначення можна, розкладаючи його на елементи й розглядаючи їх окремо. Основними елементами наведеного визначення є такі: 1) спеціальні засоби впливу; 2) їх спрямованість на створення умов для реалізації прав. Спеціальними засобами впливу в розглядуваних правовідносинах будуть конкретні міжнародні інституції,

які мають юрисдикцію щодо врегулювання ситуацій, пов'язаних із можливістю реалізації засудженими наданих їм прав. Серед таких можна назвати, наприклад, Європейський суд з прав людини. Стосовно другого елемента – спрямованості засобу безпосередньо на створення умов для реалізації прав, варто сказати, що такі засоби створюються саме для забезпечення можливості реалізувати права або звернутися за їх захистом. У зв'язку з цим необхідно розглянути питання про мету створення засобів, але ці аспекти не охоплюються метою статті й будуть розглянуті автором в інших працях.

Резюмуючи, зазначимо, що міжнародні механізми реалізації прав засуджених, хоча й мають схожі елементи й деякі характеристики, передбачають специфічний порядок доступу до них і застосування, які, у свою чергу, зумовлюють інші особливості їх реалізації та впливу на кримінально-виконавчі правовідносини.

Список використаних джерел:

1. Стандарт (поняття) // Вікіпедія. Електронна енциклопедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Стандарт>.
2. Про стандартизацію : Закон України від 05.06.2014 № 1315-VII // Голос України. – 2014. – № 124. – С. 12.
3. Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями: Правила: Міжнародний документ від 30.08.1955 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_212.
4. Жаанбаева Ч.К. Правовые гарантии обеспечения реализации прав и свобод осужденных / Ч.К. Жаанбаева, А.В. Могильный, Г.У. Калиева // Молодой ученый. – 2015. – № 22. – С. 582–585. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : URL: <https://moluch.ru/archive/102/23383/>.
5. Гарантія (поняття) / Вікіпедія. Електронна енциклопедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Юридичні_гарантії.
6. Скакун О.Ф. Теорія держави та права : [підручник] / О.Ф. Скакун ; пер. з рос. – Х. : Консул, 2001. – 656 с.
7. Загальна теорія держави і права : [навчальний посібник] / за ред. В.В. Копейчикова. – К. : Юрінком, 1997. – 320 с.
8. Шишка Р. Механізм правового регулювання цивільних правовідносин / Р. Шишка, О. Шишка // Про українське право / за ред. проф. І. Безклубого. – К., 2013. – Число VI–VII. – 367 с.
9. Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод : Міжнародний документ від 04.11.1950 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_004.

